

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2024. № 5.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.5.44>

УДК 658.14:338.124

*Т. М. Фертікова,
к. е. н., доцент кафедри економіки та підприємництва,
Чорноморський національний університет ім. П. Могили
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6372-5522>*

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

*T. Fertikova,
PhD in Economics, Associate Professor, Department of Economics and Business,
Petro Mohyla Black Sea National University*

SOURCES OF FINANCING OF BUSINESS ENTITIES IN THE CONDITIONS OF WAR AND POST-WAR RECOVERY

В умовах війни українські підприємства потребують додаткових фінансових ресурсів як для забезпечення розвитку, так і для вирішення поточних проблем, спричинених погіршенням умов ведення бізнесу. Метою даного дослідження є оцінка доступності різних джерел фінансування для суб'єктів господарювання недержавної форми власності в умовах війни та повоєнного відновлення. З'ясовано, що, крім власних коштів, важливими джерелами фінансування є банківські кредити з частковою компенсацією відсотків державою, державні та іноземні гранти. Обсяг ресурсів,

залучених підприємствами від емісії акцій, знижується протягом останніх п'яти років, а обсяг коштів від емісії облігацій коливається, але суттєво поступається обсягам кредитів. Водночас, під час війни посилюється залежність держави від міжнародного фінансування та внутрішніх позик, тож вимоги до потенційних учасників державних програм з підтримки бізнесу можуть ставати більш жорсткими в умовах подальшого зростання витрат на оборону та невизначеності щодо обсягів міжнародної фінансової підтримки. Тому в часи післявоєнного відновлення першочергове значення матимуть заходи з дерегуляції бізнесу, які б сприяли покращанню бізнес-середовища, підвищенню інвестиційної привабливості українських підприємств та їх спроможності залучати додаткове фінансування з джерел, не пов'язаних з державним бюджетом.

In the conditions of war, Ukrainian business needs additional financial resources both to ensure development and to solve current problems caused by the deterioration of business conditions. Domestic enterprises have to solve additional problems related to the loss of property and human resources, complication of logistics, decrease in demand, etc. The purpose of this study is to assess the availability of various sources of financing for economic entities of non-state form of ownership in the conditions of war and post-war reconstruction. It was found that, in addition to own funds, important sources of financing are bank loans with partial interest compensation by the state, state and foreign grants. The volume of resources received from the issuance of shares has been decreasing over the past five years, and the volume of funds from the issuance of bonds fluctuates, but is significantly inferior to the volume of loans. During the war the state tries to support domestic enterprises, implementing programs for partial compensation of interest on bank loans and grant programs. But the conditions for receiving financing on preferential terms can become more rigid, because the situation with the formation of revenues for the state budget is difficult. During the years of the war, the need to increase state spending on defense, restoration of damaged

infrastructure, and social needs is growing. An important source of government revenues is international financial aid, both in the form of grants and loans, but the receipts of such aid are unstable, and the growth in the volume of loans leads to an increase in public debt and the costs associated with its maintenance. Therefore, the direct participation of the state in providing business financing on preferential terms may decrease over time. Ukrainian business uses foreign grants as a source of funding for startups, but it is clear that only a small part of Ukrainian business meets the conditions for receiving them. Taking this into account, during the post-war recovery, business deregulation measures will be important, which would contribute to improving the business environment, increasing the investment attractiveness of Ukrainian enterprises and their ability to attract additional financing from sources not related to the state budget.

Ключові слова: *війна, гранти, державний бюджет, джерела фінансування, кредити, суб'єкти бізнесу.*

Keywords: *war, grants, state budget, sources of financing, credits, business-entities.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Повномасштабна агресія росії проти України створює величезні людські та матеріальні втрати. Серед останніх – прямі матеріальні втрати в розмірі вартості зруйнованих та пошкоджених виробничих підприємств та інфраструктури, недоотримані доходи, пов'язані як з руйнуваннями, так і з ускладненням умов ведення бізнесу підчас війни, витрати втрачених можливостей, пов'язані з необхідністю використовувати ресурси для забезпечення оборони країни. Навіть до війни Україна перебувала в переліку країн світу із значенням ВВП на душу населення, нижчим за середнє. Тож до довоєнної задачі забезпечення економічного зростання, яке б дозволило підвищити якість життя, додається задача відновлення господарства і компенсації втрат,

пов'язаних з війною. В комплексі їх реалізація потребує величезних фінансових ресурсів як на рівні держави, так і на рівні приватних підприємств, і обговорення джерел забезпечення цих ресурсів є актуальним вже під час війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало українських вчених обговорюють обсяги та джерела необхідного Україні фінансування. Дана дискусія була започаткована вже за кілька місяців з початку повномасштабного вторгнення, і в ній беруть участь вітчизняні та іноземні наукові діячі та урядовці. Науковці аналізують динаміку втрат, структуру та обсяги міжнародної допомоги Україні протягом двох років повномасштабної війни (Носова Є. А. [1]), обговорюють досвід повоєнного відновлення країн в ХХ ст. – європейських країн за планом Маршалла, Японії за планом Доджа-Маккартура після другої світової війни, Південної Кореї, Сінгапуру, Хорватії, Іраку, Боснії та Герцеговини після локальних воєн другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. (Дука А. П., Старченко Г. В. [2]), розробляють стратегії повоєнного відновлення та етапи їх впровадження (Бородіна О. А. і Ляшенко В. І. [3], Покровська Н. М. [4]), досліджують особливості відновлення окремих галузей господарства (Кіндзерський Ю. [5]). Переважно обговорюються характер потреб господарства в цілому та роль уряду та інших регуляторів у забезпеченні співпраці з міжнародними фінансовими організаціями і країнами-партнерами, регулюванні внутрішніх економічних процесів для забезпечення відбудови економіки. Втім, залишаються нез'ясованими поточні можливості та перспективи суб'єктів господарювання недержавної форми власності щодо залучення необхідних фінансових ресурсів: їх потенційні можливості взяти участь у державних програмах з підтримки бізнесу, отримати доступ до іноземного фінансування або використовувати звичні джерела фінансових ресурсів у вигляді банківських кредитів чи інвестицій від приватних інвесторів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Наразі невідомо, скільки триватиме війна і в якому стані завершить її країна. Але,

зважаючи на поточні втрати і потреби господарства, характер відносин України з іншими країнами світу, державну економічну політику, що реалізується в країні під час війни по відношенню до суб'єктів бізнесу, особливості відновлення деокупованих територій чи зруйнованих об'єктів, можна припустити, які джерела фінансування відновлення господарства будуть доступними або бажаними після перемоги України. Тож метою даного дослідження є оцінка доступності різних джерел фінансування для суб'єктів господарювання недержавної форми власності в умовах війни та повоєнного відновлення. Завданнями дослідження є аналіз структури джерел фінансування, що використовуються бізнесом під час війни, та визначення факторів, що впливатимуть на можливості суб'єктів господарювання забезпечити потреби в додатковому капіталі по завершенню війни.

Для виконання поставлених завдань використовувалися такі методи дослідження, як порівняння, аналіз статистичної інформації (щодо умов отримання, обсягів, вартості ресурсів, залучених з різних джерел), синтез, індукція (для визначення пріоритетності, доступності джерел фінансування для приватних суб'єктів господарювання та факторів, що її визначають).

Виклад основного матеріалу дослідження. Після тривалого періоду участі у війні всі країни мають схожий перелік проблем: пошкоджені чи знищені виробничі та інфраструктурні об'єкти, частково втрачений природний та людський капітал, дефіцит товарів і послуг цивільного призначення, нестача власних матеріальних, фінансових, людських ресурсів для забезпечення зростання. За таких обставин країни традиційно намагаються залучити зовнішнє фінансування, хоча умови та наслідки його отримання можуть значно різнитися.

Згідно з даними Міністерства фінансів протягом 2022 року Україна отримала 31095 млн дол. США до загального фонду державного бюджету від міжнародних партнерів (ЄС, МВФ, Світового банку, США та інших країн світу). В 2023 р. обсяг надходжень склав 42479 млн дол.. На 145% збільшився обсяг надходжень від ЄС, на 66% - від МВФ, окремі країни світу

збільшили обсяг допомоги в 2023 р. в порівнянні з попереднім, але з іншого боку, ряд країн, що виділили кошти Україні в 2022 р., утрималися від такого кроку в 2023 році [6]. Частина фінансових ресурсів надається на безповоротній основі, частина – у вигляді безвідсоткових кредитів, але тим не менш, за роки війни загальна сума державного та гарантованого державою боргу країни збільшилася з 98 млрд дол. США станом на кінець грудня 2021 р. до 145,32 станом на кінець грудня 2023 р., тобто на 48% [7]. 65,2% даної суми складає зовнішній борг, 28,8% – внутрішній, інше – гарантований державою борг. Величина зовнішнього боргу за роки війни збільшилася майже в два рази, внутрішнього – на 7%. Дефіцит бюджету за 2023 досяг 20,4% ВВП, але без міжнародних грантів його величина склала б 27,1% [8]

Одним з важливих джерел надходжень до державного бюджету можуть стати заморожені в іноземних країнах російські активи. В жовтні 2023 р. на рівні G7 було досягнуто домовленість про передачу Україні доходів від таких активів. Але механізм передачі самих активів ще не розроблено [9]. Також держава націоналізує підприємства російських власників в Україні, але для використання їх як джерел надходжень до українського бюджету дані підприємства або мають приносити прибуток, або бути приватизованими. Приватизація в країні не припиняється підчас війни. Фонд держмайна виставляє на продаж об'єкти малої приватизації, але продаж великих виробничих підприємств стане можливим в умовах більш сприятливого інвестиційного клімату.

Що стосується бюджетних видатків, то в першу чергу, за рахунок коштів державного бюджету забезпечується фінансування оборони країни (52,25% у 2023 р.), громадський порядок, безпека, судова влада (14,31%), соціальний захист та соціальне забезпечення (11,69%). Економічна діяльність – сьомий за часткою напрямок витрачання коштів з державного бюджету (3,35%) [10]. Переважно за рахунок коштів з державного бюджету фінансуються державні підприємства, в тому числі ті, що входять до складу концерну «Укроборонпром». Приватні підприємства можуть розраховувати

на бюджетні кошти через отримання замовлень від державних чи комунальних замовників. В таких випадках держава оплачує виробництво важливих для неї товарів чи послуг, а приватний бізнес отримує додатковий дохід. До кінця війни пріоритетними напрямками державного фінансування будуть оборона та соціальні видатки, а по її завершенню – відновлення інфраструктури. Також державний бюджет виступає джерелом фінансування державних грантів для бізнесу та надання фінансової підтримки в інших формах.

З лютого 2020 р. в Україні працює програма «Доступні кредити 5-7-9». Ключовою ознакою програми є часткова компенсація Урядом відсотків за користування кредитом. На початку війни згідно з рішенням Уряду бізнесу було обіцяно можливість отримання кредиту в обсязі до 60 млн грн на термін 3 чи 5 років (залежно від цілей кредитування) під 0% до кінця дії воєнного стану. Програму було розширено на середні підприємства з річним доходом до 50 млн євро та великі підприємства, річний дохід яких перевищує 50 млн євро [11]. За рік максимальні термін та ліміт кредитування було збільшено, але відсоткові ставки підвищено. Фактична відсоткова ставка залежить від цілей, на які береться кредит, та організаційно-правової форми суб'єкта господарювання. Так, Приватбанк на інвестиційні цілі надає кредити під 7% малому і мікробізнесу (за виключенням тих, хто працює в зоні високого воєнного ризику) та під 9% - середньому та великому. Вартість кредитів для поповнення обігових коштів досягає 13% [12]. Остаточне рішення щодо кредитування приймається комерційними банками, які беруть участь у програмі, на підставі власних критеріїв оцінки кредитоспроможності клієнта. Тим не менш, на даний момент отримання кредиту за програмою є більш вигідним в порівнянні із звичайним банківським кредитом. Можливість часткової компенсації державою відсотків по кредитах залежить від іноземної підтримки, яку забезпечують Світовий банк та німецький державний банк KfW. Отже, тривалість дії та доступність даної програми для підприємців безпосередньо залежить від іноземної допомоги.

В межах урядової програми «Доступні кредити» банки видали кредитів на суму 260,2 млрд грн з лютого 2020 р. до середини грудня 2023 р., а за час дії воєнного стану – на суму 170,5 млрд [13]. Водночас на другому році війни Урядом було усвідомлено неможливість повної компенсації банківських відсоткових ставок. Подальші перспективи реалізації програми залежатимуть від стану державного бюджету та спроможності українських банків кредитувати економіку. Проблема бюджетного дефіциту може загострюватися з продовженням воєнних дій та зменшенням обсягу міжнародної фінансової допомоги. Спроможність банків надавати кредити буде залежати від динаміки доходів та, відповідно, заощаджень домогосподарств, їх довіри до банківської системи, державної регуляторної політики. Зважаючи на те, що в умовах війни зростають ризики зниження прибутковості, знищення, пошкодження майна, в тому числі того, яке використовується в якості застави, банкам доводиться більш жорстко оцінювати потенційну кредитоспроможність клієнтів.

Іншим варіантом отримання державного фінансування є програма «єРобота», що передбачає отримання безповоротних грантів. За окремими програмами для підприємств різних галузей передбачається різний обсяг максимального фінансування, але обов'язковою умовою участі у програмі є створення робочих місць, а також певна частка власних коштів підприємця у фінансуванні проєкту. Найбільш популярною програмою є «Власна справа» - мікрогранти до 250 тис грн за умови створення одного-двох робочих місць. З липня 2022 до кінця 2023 року гранти отримали 13,5 тис підприємців [14].

Державні кошти є другим за розміром джерелом фінансування українських стартапів (на першому місці – власні кошти підприємців та отримані ними доходи). В 2018 р. розпочав свою діяльність Український фонд стартапів, який надає гранти українським підприємцям. Гранти від Фонду пропонуються для видів бізнесу, що належать до сфер високих технологій, способу життя, енергетики та екології, охорони здоров'я, освітніх технологій, роздрібної торгівлі, медіа та реклами, промисловості,

біотехнологій, агротехнологій. Доступний обсяг безповоротної фінансової підтримки – 25-50 тис дол. США [15].

З вищесказаного можна зробити кілька висновків. По-перше, в умовах війни Україна не може обходитися без міжнародної фінансової підтримки. Вона використовується для фінансування бюджетних видатків, в тому числі і пов'язаних з грантовою та кредитною підтримкою бізнесу. Практично за будь-якою державною програмою з надання грантів чи компенсації відсотків по кредитах стоять іноземні країни, міжнародні організації, які забезпечують фінансування таких програм: Світовий банк, ЄБРР та інші. Але рішення про обсяги міжнародної допомоги та терміни її надання міжнародні організації та окремі країни приймають, оцінюючи не лише потреби України, але і власні фінансові можливості, політичну ситуацію та наявність юридичних процедур надання коштів з тих чи інших джерел. Як показує досвід останніх місяців, прийняття іноземними партнерами рішення про надання допомоги може розтягуватися на невизначений період часу, її надходження є нерегулярними. Наразі важко прогнозувати, скільки часу та в яких обсягах буде надаватися Україні фінансова підтримка, тож важливе значення мають джерела отримання фінансових ресурсів, не пов'язані з державним бюджетом.

Час від часу про пропозицію грантів для українського бізнесу оголошують іноземні компанії, які зазвичай передбачають фінансування конкретних видів бізнесу [16]. Також зарубіжні країни реалізують грантові програми для українських підприємців. Наприклад, в лютому поточного року оголошено про другу хвилю грантової програми EU4Business, за якою 100 мікро, малих та середніх підприємств можуть отримати до 10 тис. євро. Для оцінки можливостей участі у програмі оцінюється експортна спроможність та інноваційний потенціал підприємств.

Крім грантів, ЄС надає позики через мережу українських банків. Для отримання гранту чи позики підприємець має відповідати ряду вимог щодо галузі, масштабу діяльності, напрямків використання коштів тощо. Зазвичай подібні програми передбачають участь виключно представників малого та

середнього бізнесу. Такі обмеження або зазначаються безпосередньо в програмі, або обумовлюються порівняно невеликими сумами, які можна отримати в якості цільового фінансування. Разом з можливістю отримати фінансування підприємцям пропонують консультаційні послуги, в тому числі стажування, частина вартості яких оплачується організаціями-партнерами. За час війни кількість програм та обсяги цільового фінансування збільшилися, хоча це не означає, що участь у подібних програмах є доступною для кожного підприємця. Обмеженнями виступають необхідність відповідати набору критеріїв, здатність розробити бізнес-план та оформити необхідні для участі в конкурсі документи.

Протягом 2023 р. в Україні суттєво збільшився в порівнянні з 2022 р. обсяг прямих іноземних інвестицій. В 2022 р. в країну надійшло 1152 млрд дол. ПІІ, з країни – 529, тобто сальдо склало 623 млрд дол., що на 91% менше в порівнянні з довоєнним роком. Але в 2023 р. сальдо ПІІ вже склало 4089 млрд (+556,3%). Цей обсяг поступається довоєнним обсягам за 2018-2021 рр. (за виключенням 2020 р.), але демонструє можливість залучення іноземного капіталу навіть в умовах війни [17].

Порівняно великі підприємства мають можливість залучати додатковий капітал шляхом випуску корпоративних цінних паперів. Протягом 2022 р. українськими підприємствами було емітовано акцій на суму 35,05 млрд грн (на 18% менше в порівнянні з довоєнним роком), протягом 2023 року – на суму 9,15 млрд грн (майже на 74% менше в порівнянні з попередні роком). Втім, щорічне зменшення обсягів випуску акцій триває протягом останніх п'яти років. Корпоративних облігацій під час першого року війни підприємствами було емітовано на суму 2,03 млрд грн, а під час другого – на суму 13,05 млрд, що в 6,4 разів більше, ніж в 2022 р. та в 1,3 рази більше в порівнянні з 2021 роком [18]. Отже, війна не є перешкодою для емісії корпоративних цінних паперів, але випуск акцій протягом останніх років стає все менш популярним способом залучення фінансування, тоді як щорічні

суми емітованих облігацій коливаються з року в рік, але суттєво поступаються обсягам наданих банківських кредитів.

За результатами опитування «Індекс настроїв малого бізнесу» за 2022 рік 67% опитаних ФОП планували залучення коштів до бізнесу. З них 30% розраховували використовувати власні кошти, 21% – кошти за грантами, 10% – кредити, 6% – інвестиції. 59% опитаних визначили, що банківські кредити є недоступними або важкодоступними [19]. За результатами опитування за 2023 рік 79% опитаних планували розширення бізнесу та 80% – залучати кошти: 40% – власні кошти, 20% – гранти, 12% – кредити, 9% – інвестиції. Частка таких, хто оцінював банківське кредитування як важкодоступне та недоступне, зменшилася до 41,5% [20].

Згідно з даними НБУ щодо ділових очікувань підприємств України (до вибірки включено 659 великих, середніх, малих підприємств), частка підприємств, що планують брати кредити, не змінюється суттєво протягом періоду повномасштабного вторгнення і становить 35-40% від кількості респондентів. Три перших за важливістю факторів, що сприяють уникненню або відкладанню звернень за кредитами – занадто високі кредитні ставки, наявність інших джерел фінансування, надмірні вимоги до застави. Водночас, обмежені можливості отримання кредиту – на останньому, дванадцятому місці в переліку факторів, що негативно впливають на можливості підприємств збільшувати обсяг виробництва. Набагато суттєвішими стримуючими чинниками є воєнні дії та їх наслідки, високі ціни на сировину та енергоносії, недостатній попит, брак кваліфікованих працівників та обігових коштів [21].

Отже, найбільше вітчизняний бізнес розраховує здійснювати діяльність за рахунок власних коштів, але кредити і гранти теж виступають важливим джерелом фінансування. Наявність державних програм з часткової компенсації відсотків по кредитах, грантових програм є додатковими можливостями фінансування потреб бізнесу, але тривалість дії, умови таких програм, обсяги фактичного фінансування залежать від стану бюджету, який,

в свою чергу, в значній мірі визначається обсягом міжнародної фінансової допомоги. Залучення прямих іноземних інвестицій, випуск корпоративних облігацій залишаються в переліку джерел надходження фінансових ресурсів для українських підприємств, хоча військові, політичні, макроекономічні, галузеві ризики зменшують інвестиційну привабливість країни та погіршують оцінки кредитоспроможності позичальників. Також ризики, перелічені вище, загалом стримують розвиток бізнесу, хоча потреба в додаткових коштах виникає не лише для фінансування розвитку, але і для вирішення поточних проблем з платоспроможністю чи відновлення пошкодженого (втраченого) майна.

В часи післявоєнного відновлення, із зменшенням військових ризиків, можна очікувати на зростання потреб українського бізнесу у фінансових ресурсах. Ймовірніше за все, першочерговим за значенням джерелом фінансування розвитку залишаться власні кошти, але приватні підприємства збільшать попит на державні гранти та пільгові кредити. Очевидно, по завершенню війни залишиться (або збільшиться) потреба України у міжнародній фінансовій допомозі. Якщо дана потреба буде задовольнятися, ймовірно, держава продовжить дію наявних програм з пільгового кредитного та грантового фінансування приватних суб'єктів бізнесу. Водночас, зважаючи на зростання державного боргу країни, нестабільність зовнішнього фінансування умови участі в даних програмах навряд чи зроблять їх загальнодоступними. Тож важливе значення матимуть заходи щодо створення сприятливих умов для залучення приватних іноземних інвестицій, використання внутрішніх заощаджень для фінансування бізнесу. Залишаються актуальними заходи із зменшення бюрократичного та корупційного тиску на бізнес, що сприятимуть скороченню трансакційних витрат взаємодії держави і приватних суб'єктів господарювання та стануть важливою цеглинкою у формуванні післявоєнного інвестиційного клімату. В таких умовах можна розраховувати на вищу активність підприємств у залученні додаткового капіталу через емісію акцій (для акціонерних

товариств), випуск облігацій, більшу їх привабливість для іноземного капіталу.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Війна є важким випробуванням як для українського суспільства загалом, так і для бізнесу. Вітчизняні підприємства мають вирішувати додаткові проблеми, пов'язані з втратою майна, людських ресурсів, ускладненням логістики, зниженням попиту тощо. Як для вирішення поточних проблем, так і для забезпечення розвитку бізнес потребує додаткових фінансових ресурсів. В умовах війни важливими джерелами фінансування є власні кошти для започаткування бізнесу та доходи від ведення бізнесу. Підприємства продовжують звертатися за кредитами, намагаючись скористатися пільговими умовами їх отримання, грантами, залучати ресурси від емісії акцій та облігацій. Протягом війни держава намагається підтримати вітчизняні підприємства, реалізуючи програми з часткової компенсації відсотків по банківських кредитах та грантові програми. Але в перспективі умови отримання пільгового фінансування можуть стати більш жорсткими, внаслідок ускладнення ситуації з державними фінансами. Протягом років війни зростає необхідність у збільшенні державних видатків на оборону, відновлення пошкодженої інфраструктури, соціальні потреби. Важливим джерелом державних доходів, крім звичних податків, є міжнародна фінансова допомога як у формі безповоротно наданих коштів, так і кредитів, але надходження такої допомоги є нестабільними, а зростання обсягу наданих кредитів призводить до збільшення державного боргу та витрат, пов'язаних з його обслуговуванням. Тож і безпосередня участь держави у забезпеченні фінансування бізнесу на пільгових умовах з часом може зменшитися. В якості джерел фінансування стартапів також використовуються іноземні гранти, але зрозуміло, що умовам їх отримання відповідає незначна частка українського бізнесу. Зважаючи на це, в часи післявоєнного відновлення першочергове значення матимуть заходи з дерегуляції бізнесу, які б сприяли зростанню ефективності та інвестиційної

привабливості українських підприємств для іноземних та вітчизняних інвесторів.

Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні напрямків державної підтримки приватного бізнесу, не залежних від стану державного бюджету. Серед них – інституційні реформи, які б сприяли покращанню бізнес-середовища у період післявоєнного відновлення.

Література

1. Носова Є. А., Клименко Н. М. Війна в цифрах: обсяги наданої допомоги та оцінка фінансування, необхідного для відновлення України. *Ефективна економіка*. 2023. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2023_3_55 (дата звернення: 15.01.24).
2. Дука А. П., & Старченко Г. В. Світовий досвід повоєнного відновлення економіки: уроки для України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2022. № 6. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-6-03-06> (дата звернення: 19.01.24).
3. Бородіна О.А., Ляшенко В.І. Повоєнне відновлення економіки: світовий досвід та спроба його адаптації для України. *Вісник економічної науки України*. 2022. №1 (42). С. 121-134. URL: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134) (дата звернення: 26.01.24).
4. Покровська Н.М. Концептуальні засади післявоєнного відновлення України, економічні аспекти. *Вісник східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 4 (274). С.41-47. URL: <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2022-274-4-41-47> (дата звернення: 28.01.24).
5. Кіндзерський Ю. Повоєнне відновлення промисловості України: виклики та особливості політики. *Економічний аналіз*. 2022. № 2. Т. 32. С. 101–117. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/49313> (дата звернення: 28.01.24).

6. Фінансування державного бюджету України з початку повномасштабної війни. *Міністерство фінансів України (сайт)*. 2024. Березень. URL:

https://mof.gov.ua/uk/news/ukraines_state_budget_financing_since_the_beginning_of_the_full-scale_war-3435 (дата звернення: 29.03.24).

7. Державний борг та гарантований державою борг. *Міністерство фінансів України (сайт)*. 2024. Лютий. URL: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg> (дата звернення: 01.03.24).

8. Богдан Т. Бюджетні варіації та пріоритети. *LB:ua (сайт)*. 2024. 12 лютого. URL:

https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/597984_byudzhetni_variatsii_prioriteti.html (дата звернення: 18.03.24).

9. Звіт про фінансову стабільність. *Національний банк України (сайт)*. 2023. Грудень. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2023-H2.pdf?v (дата звернення: 13.02.24)..

10. Видатки державного бюджету України. *Мінфін (сайт)*. 2024. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/> (дата звернення: 07.03.24)

11. Кредит до 60 млн грн будь-якому українському підприємству під 0% на час воєнного стану за програмою «5-7-9%». *Дія.Бізнес (сайт)*. 2022. 22 березня. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/antikrizovi-risenna/kredit-do-60-mln-grn-bud-akomu-ukrainskomu-pidpriemstvu-pid-0-na-cas-voennogo-stanu-za-programou-5-7-9> (дата звернення: 28.02.24).

12. Приватбанк – учасник програми «Доступні кредити 5-7-9%». *Приватбанк (сайт)*. URL: <https://privatbank.ua/business/5-7-9> (дата звернення: 05.03.24).

13. Мінфін: За час дії воєнного стану в межах Державної програми «Доступні кредити 5-7-9%» видано 42847 пільгових кредитів на 170,5 млрд грн. *Міністерство Фінансів України (сайт)*. 2023. 18 грудня. URL:

[https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_za_chas_dii_voiennogo_stanu_v_mezhakh_derzhavnoi_programi_dostupni_kreditiv_5-7-](https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_za_chas_dii_voiennogo_stanu_v_mezhakh_derzhavnoi_programi_dostupni_kreditiv_5-7-9_vidano_42847_pilgovikh_kreditiv_na_1705_mlrd_grn-4345)

[9_vidano_42847_pilgovikh_kreditiv_na_1705_mlrd_grn-4345](https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_za_chas_dii_voiennogo_stanu_v_mezhakh_derzhavnoi_programi_dostupni_kreditiv_5-7-9_vidano_42847_pilgovikh_kreditiv_na_1705_mlrd_grn-4345) (дата звернення 17.04.23).

14. Власна справа: у 2023 році понад 10 тис українців отримали гранти від держави на старт або розвиток бізнесу. *Міністерство економіки України (сайт)*. 2024. 22 січня. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=1607d96a-e3fb-4cfa-bc08-5839eba1ccc6&title=VlasnaSprava-U2023-Rotsi> (дата звернення: 18.04.24).

15. Грантова програма підтримки. *Український фонд стартапів (сайт)*. URL: <https://usf.com.ua/programs/grants-program/> (дата звернення: 05.03.24).

16. Фінансування українських стартапів під час війни: де шукати інвестиції. *AIN.UA (сайт)*. 2022. 16.11. URL: <https://ain.ua/2022/11/16/finansuvannya-ukrayinskyh-startapiv-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 06.03.24).

17. Прямі іноземні інвестиції в Україні з 2002 по 2023 рр. *Мінфін (сайт)*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/> (дата звернення: 22.03.24).

18. Аналітичні дані щодо розвитку фондового ринку. *Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (сайт)*. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/> (дата звернення: 27.03.24).

19. Індекс настроїв малого бізнесу за 2022 рік: презентація результатів дослідження. *European Business Association (сайт)*. URL: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/Prezentatsiya-MSB-indeksu-2023.pdf> (дата звернення: 16.03.24).

20. Індекс настроїв малого бізнесу за 2023 рік: презентація результатів дослідження. *European Business Association (сайт)*. <https://eba.com.ua/wp->

content/uploads/2024/02/Rezultaty_doslidzhennya_Indeks_nastroyiv_MSB_2024-2.pdf (дата звернення: 16.03.24).

21. Ділові очікування підприємств України за IV квартал 2023 року. Випуск №4 (72). *Національний банк України (сайт)*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2023-Q4.pdf?v=6 (дата звернення: 21.03.24).

References

1. Nosova, E. and Klymenko, V. (2023), “The war in numbers: the amount of aid provided and the assessment of the financing needed for the recovery of Ukraine”, *Efektivna ekonomika*, vol. 3, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2023_3_55 (accessed 15 January 2024).
2. Duka, A. and Starchenko, G. (2022), “World experience of post-war economic recovery: lessons for Ukraine”, *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriia: ekonomika ta upravlinnia*, vol. 6. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-6-03-06>.
3. Borodina, O. A. and Lyashenko, V. I. (2022), “Post-War Economic Recovery: World Experience and Attempt to Adapt it for Ukraine”, *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, vol. 1 (42), pp. 121-134. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134).
4. Pokrovska, N. M. (2022), “Conceptual principles of post-war reconstruction of Ukraine, economic aspects”, *Bulletin of the Volodymyr Dahl Eastern Ukrainian national university*, vol. 4 (274), pp. 41-47. <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2022-274-4-41-47>.
5. Kindzerskyi, Y. (2022), “Postwar recovery of Ukraine's industry: challenges and features of policy”, *Ekonomichniy analiz*, vol. 2, no. 32, pp. 101-117, available at: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/49313> (accessed 28 January 2024).
6. The official site of Ministry of Finance of Ukraine (2024), “Ukraine’s State Budget Financing Since the Beginning of the Full-scale War”, available at: https://mof.gov.ua/uk/news/ukraines_state_budget_financing_since_the_beginning_of_the_full-scale_war-3435 (accessed 29 March 2024).

7. The official site of Ministry of Finance of Ukraine (2024), “State Debt and State Guaranteed Debt”, available at: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg> (accessed 1 March 2024).

8. Bohdan, T. (2024), “Budget variations and priorities”, available at: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/597984_byudzhetni_variatsii_prioriteti.html (accessed 18 March 2024).

9. The official site of National Bank of Ukraine (2023), “Report on financial stability”, available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2023-H2.pdf?v (accessed 13 February 2024).

10. The site of Minfin (2024), “Expenditures of the state budget of Ukraine”, available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/> (accessed 7 March 2024).

11. The official site of Diya.Business (2022), “A loan of up to UAH 60 million to any Ukrainian enterprise at 0% during martial law under the program “5-7-9%””, available at: <https://business.diia.gov.ua/cases/antikrizovi-risenna/kredit-do-60-mln-grn-bud-akomu-ukrainskomu-pidpriemstvu-pid-0-na-cas-voennogo-stanu-za-programou-5-7-9> (accessed 28 February 2024).

12. The site of Privatbank (2024), “Privatbank is a participant of the program “Affordable loans 5-7-9%””, available at: <https://privatbank.ua/business/5-7-9> (accessed 5 March 2024).

13. The official site of Ministry of Finance of Ukraine (2023), “Ministry of Finance: 42,847 concessional loans worth UAH 170.5 billion were issued during the period of martial law within the State Program “Affordable Loans 5-7-9%””, available at: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_za_chas_dii_voiennogo_stanu_v_mezhakh_derzhavnoi_programi_dostupni_kreditiv_5-7-9_vidano_42847_pilgovikh_kreditiv_na_1705_mlrld_grn-4345 (accessed 17 April 2024).

14. The official site of Ministry of Economy of Ukraine (2024), “Own business: in 2023, more than 10,000 Ukrainians received grants from the state to start or develop a business”, available at:

<https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=1607d96a-e3fb-4cfa-bc08-5839eba1ccc6&title=VlasnaSprava-U2023-Rotsi> (accessed 18 April 2024).

15. The site of The Ukrainian Startup Fund (2024), “Grant program”, available at: <https://usf.com.ua/programs/grants-program/> (accessed 5 March 2024).

16. The site of AIN.UA (2022), “Funding of Ukrainian startups during the war: where to look for investments”, available at: <https://ain.ua/2022/11/16/finansuvannya-ukrayinskyh-startapiv-pid-chas-vijny/> (accessed 6 March 2024).

17. The site of Minfin (2024), “Direct foreign investments in Ukraine from 2002 to 2023”, available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/> (accessed 6 March 2024).

18. The official site of The National Commission on Securities and Stock Market (2024), “Analytical data on stock market development”, available at: <https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/> (accessed 27 March 2024).

19. The site of European Business Association (2023), “Small Business Sentiment Index 2022: Presentation of Survey Results”, available at: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/Prezentatsiya-MSB-indeksu-2023.pdf> (accessed 16 March 2024).

20. The site of European Business Association (2024), “Small Business Sentiment Index 2023: Presentation of Survey Results”, available at: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2024/02/Rezultaty_doslidzhennya_Indeks_nastroyiv_MSB_2024-2.pdf (accessed 16 March 2024).

21. The official site of National Bank of Ukraine (2023), “Business expectations of Ukrainian enterprises for the IV quarter of 2023”, issue 4 (72), available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2023-Q4.pdf?v=6 (accessed 21 March 2024).

Стаття надійшла до редакції 20.04.2024 р.